

Refleksi nekih praslavenskih fonoloških promjena u hrvatskom i ukrajinskom jeziku i njihovim dijalektima

---

Uroić, Marta

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:993244>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo

Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnosti

Katedra za ukrajinski jezik i književnost

**REFLEKSI NEKIH PRASLAVENSKIH FONOLOŠKIH
PROMJENA U HRVATSKOM I UKRAJINSKOM JEZIKU I
NJIHOVIM DIJALEKTIMA**

DIPLOMSKI RAD

27 ECTS-bodova

Marta Uroić

Zagreb, siječanj 2023.

Mentori

Dr. sc. Mateo Žagar, red. prof. u trajnom zvanju

Dr. sc. Oksana Timko Đitko, red. prof.

Sadržaj

1. UVOD.....	2
2. PERSPEKTIVE HRVATSKIH I UKRAJINSKIH FILOLOGA	4
2.1. PITANJE BALTOSLAVENSKE JEZIČNE ZAJEDNICE	5
2.1.1. INDOEUROPSKA PRADOMOVINA.....	5
2.1.2 RASPAD PRAINDOEUROPSKE JEZIČNE ZAJEDNICE	7
2.2. PRASLAVENI I PRASLAVENSKI JEZIK	8
2.3. STAROSLAVENSKI JEZIK.....	12
3. REDAKCIJE STAROSLAVENSKOGA JEZIKA.....	14
4. FONOLOŠKE PROMJENE U PRASLAVENSKOM JEZIKU	17
4.1. TIPOLOGIJA GLASOVNIH PROMJENA.....	18
4.2. KRONOLOGIJA GLASOVNIH PROMJENA	19
4.3. KLASIČNO DOBA PRASLAVENSKOG JEZIKA.....	20
5. OPĆESLAVENSKE FONOLOŠKE PROMJENE.....	21
6. ZAKLJUČAK.....	24
LITERATURA:	26

1. UVOD

Polazeći od činjenice da su današnji slavenski jezici jedna od pet najvećih jezičnih skupina na svijetu, nedvojbeno je interesantan pristup njihovim međusobnim različitostima, ali u istoj mjeri i sličnostima jezika unutar pojedinih skupina. Imajući na umu zajedničke prajezike, odnosno praslavenski prajezik u ovome slučaju, i poveznice s nekim drugim današnjim jezičnim skupinama, nailazi se na mnogo srodnosti među, na prvi pogled, potpuno različitim jezicima. Bilo da je riječ o genetskoj ili kontaktnoj srodnosti, koja se nikako ne može izuzeti iz ovoga pregleda, današnja slika indoeuropskih jezika postavlja mnoga pitanja, ako se zagrebe barem malo ispod očite površine.

Kako je moguće povezati sanskrt s latinskim ili grčkim jezikom ili kako su Goti dospjeli u iransko govorno područje te što ih točno vezuje, samo su neka od pitanja koja dokazuju povezanost jezika unutar indoeuropskih jezika, što je dakako vidljivo u određenim posuđenicama, a i etimološkim odrednicama. A što točno hrvatski i ukrajinski jezici kao predstavnici južnoslavenskih i istočnoslavenskih jezika imaju zajedničko, pitanje je na koje će ovaj rad nastojati dati što precizniji odgovor.

Na samome je početku potrebno razgraničiti neka područja koja će se obrađivati, dok će se druga, u ovome slučaju, ostaviti postrani. Također je važno napomenuti da se jezici moraju proučavati kao živi organizmi, kada se govori o genealoškom pristupu i proučavanju apsolutne kronologije nastanka određenoga jezika, odnosno odvajanja od izvorne skupine. Potraga za odgovorima na postavljena pitanja započet će u proučavanju one grane indoeuropskih jezika od koje su se izdvojili slavenski jezici. Današnji su slavenski jezici podijeljeni u tri skupine, a toj je podjeli prethodio zajednički prajezik, odnosno praslavenski. Nažalost, ne postoje sačuvani zapisi toga jezika, ali postoje zapisi staroslavenskoga na temelju kojih je moguće rekonstruirati dijelove praslavenskog.

Veliki pokazatelj apsolutne kronologije, kao i okvirnog vremena nastanka određenih jezika pronalazi se u glasovnim promjenama. Uočljivi su mnogi obrasci u brojnim primjerima koji govore o starosti pojedinih fonoloških promjena. Ti su zapisi sačuvani u mnogim izvorima na staroslavenskom jeziku, a posebice su vrijedni zapisi na kasnijim redakcijama staroslavenskoga jezika, koje uvelike pokazuju realnu sliku aktualnih i individualnih jezičnih osobina i obilježja pojedinih naroda. No, za jasniji prikaz opće povezanosti svih slavenskih jezika čak i prije praslavenskoga, odnosno staroslavenskoga jezika, potrebno je proučiti jednu

specifičnu granu indoeuropskih jezika. Ta je grana uzrok mnogih polemika, no zasigurno je najveća ona koja preispituje samo postojanje te grane. Riječ je, naravno, o baltoslavenskoj jezičnoj zajednici, koja se, prema teoriji onih filologa koji potvrđuju njeno postojanje, raspala na baltijsku i slavensku granu. Je li, možda, ipak riječ o kontaktnoj srodnosti, kako mnogi tvrde, ili je upravo raspad baltoslavenske skupine zaslužan za današnju sliku i raspodjelu govornika slavenskih jezika? Pitanja je mnogo, a pouzdanih odgovora, nažalost, malo.

Iznimno je teško sa sigurnošću ustvrditi teritorijalnu razmještenost tadašnjih Europljana. Seobe naroda i interesne sfere ključni su razlozi izostanka takvih informacija – nimalo olakotno, ali sasvim razumljivo. Narod je bio usmjeren na svojevrсно samoodržavanje, preživljavanje i pronalazak mjesta gdje će moći živjeti u miru i na neki način utaboriti i njegovati svoju kulturu. Upravo je zato od neprocjenjive vrijednosti moći barem procijeniti gdje se otprilike nalazila pradomovina Slavena. Taj je podatak ključan u bilo kakvom pokušaju određivanja etnogeneze današnjih slavenskih naroda. Uvriježena je teorija da su Praslaveni bili okupljeni u plemenima koja su se vremenom raspršila po teritoriju Europe i istočne Azije. Jedna je od takvih teorija da su današnji Hrvati i Ukrajinci pripadali nekad ili u nekom trenutku istom plemenu, da su s istoga mjesta krenuli prema današnjim teritorijima i da su neki period vremena dijelili istu kulturu pa i isti jezik. Osim nekih jezičnih tragova, tomu u prilog govore i poneka arheološka nalazišta, no o tomu će opširnije biti riječi nešto kasnije.

Kao glavna metoda istraživanja korištena je relevantna literatura hrvatskih i ukrajinskih filologa. Očekujući potencijalne različite zaključke, to je očekivanje, nažalost, iznevjereno. No istovremeno je ponudilo jednu širu sliku o poprilično sličnomu zajedničkom pogledu na povijest hrvatskoga i ukrajinskoga jezika i to i od hrvatskih i od ukrajinskih filologa, bilo da je riječ o hrvatskom ili ukrajinskom jeziku. S obzirom na nedostupnost jezičnih zapisa na praslavenskome jeziku, primjeri su doneseni iz staroslavenskih tekstova i njegovih kasnijih redakcija (s time da promjene u redakcijama odražavaju mlade osobine okružnih jezika).

2. PERSPEKTIVE HRVATSKIH I UKRAJINSKIH FILOLOGA

Iz perspektive prvoga dojma, a kasnije i generalnoga, nakon iščitavanja određene hrvatske i ukrajinske literature, usuđujem se zaključiti da se materija ne razlikuje u mnogočemu, dapače, veliki je postotak sličnosti, ako ne i podudarnosti. No, takav zaključak ne predstavlja izazov, već stvara jednu začuđujuće čistu i jasnu povijesnu sliku iz mnogih različitih pogleda, mišljenja, stavova, pretpostavki pa čak i nagađanja. Svaki je pristup od neizmjerne važnosti, a koliko se god razlikovao od nekoga drugoga, toliko se svi ti pristupi međusobno nadopunjavaju i konačno upotpunjavaju već spomenutu sliku. Nažalost, nevelik je broj filologa koji su se usudili pisati o ovoj tematici jer što više vrijeme odmiče, a broj se povijesnih izvora ne povećava, plodno je tlo, za otkrivanje nekih novih zaključaka, već obrađeno na više-manje sve moguće načine.

Također valja uzeti u obzir i brojne političke prevrate koji su uzeli maha u svojedobnom razvijanju nekih novih istraživačkih pravaca, a neke su se knjige i zabranjivale i spaljivale, kako neke od teorija ne bi nikada izašle na svjetlo javnosti. Ovdje se samo može postaviti jedno poprilično demotivirajuće pitanje oko postotka literature koja je uistinu uništena i do koje se nikada neće moći doći. U današnje vrijeme tzv. *globalnoga sela*, kada su gotovo sve informacije nadohvat ruke, stvorilo se i svojevrsno nepoštivanje upravo te privilegije. U neka prošla vremena samim iščitavanjem određenih knjiga čovjek je mogao biti zatvoren, pa čak i pogubljen. Danas se takve knjige mogu čitati bez imalo zadržke. Neke su od njih i na popisu literature ovoga rada.

Upravo su te kontroverze ono što je najzanimljivije u pregledu literature. Zanimljivo je da su te teme i danas aktualne, a vjerojatno će i ostati aktualnima dokle god se ne promijeni politička slika svijeta. Za naših života zasigurno neće. Nije se promijenila već gotovo cijelo tisućljeće, a svaki se pokušaj pomno likvidira u samome začetku. U znanosti ne bi smjele postojati takve prepreke, zato će upravo ta kontroverzna pitanja poslužiti u odgonetavanju mnogih neodgovorenih pitanja iz povijesti hrvatskoga i ukrajinskoga jezika. Ponajviše je ovdje riječ o ukrajinsko-ruskim političkim odnosima kroz povijest, a i danas. Brojni ruski filolozi osporavaju ukrajinsku povijesnu i kulturnu baštinu kao imamentno ukrajinsku. Sva se ona svojata upravo kao ruska, bez ikakve zadržke. Zato je oduvijek ukrajinskim filozofima bilo izuzetno teško doprijeti do svjetske znanstvene zajednice sa svojim vlastitim konkluzijama. Rusko negiranje ukrajinstva daleko je žešće i agresivnije od pitanja koja su se dotakla

baltoslavenske jezične zajednice. Upravo je ono jedan od glavnih uzroka brojnih oružanih sukoba među tim dvjema državama.

Iz perspektive hrvatskih filologa koji su se okrenuli promatranju baltoslavenske jezične zajednice mnogo je više argumentiranih mišljenja i zaključaka od onih filologa koji negiraju postojanje zajednice. Ukrajinski su se filolozi više posvetili detaljnijoj i razrađenijoj podjeli slavenskih jezika s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost i etnički sastav. Obje skupine autora dolaze do sličnih zaključaka, koji su, po mnogima, politički neispravni.

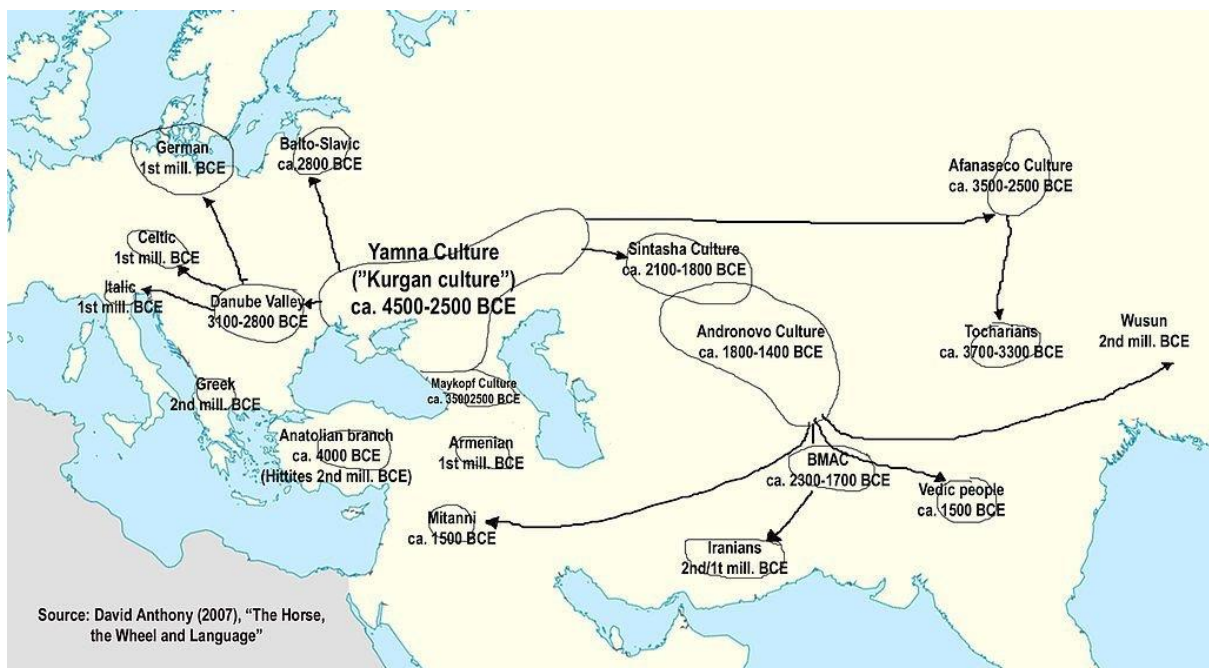
2.1. PITANJE BALTOSLAVENSKE JEZIČNE ZAJEDNICE

U proučavanju je slavenskih jezika nemoguće izbjeći pitanje baltoslavenskih jezika. Poneki filolozi ne pristaju na zajedništvo baltoslavenskih jezika, ali potvrđuju mogućnost zajedničkoga baltoslavenskog razdoblja. Zašto se baltički i slavenski jezici ne mogu svrstati pod pojmom jedne jezične zajednice, a Balti i Slaveni kao različiti narodi mogu imati cijelo jedno razdoblje u povijesti pod zajedničkim imenom? Ni jedno se, a ni drugo poimanje ne uzima kao bezrazložno. Argumenti su poprilično jaki s obje strane, a glavne se razlike javljaju u polazištu proučavanja (pra)indoeuropske jezične zajednice i pradomovine Indoeuroljana. Na prvi pogled, pregršt teorija, teza i spekulacija, koje ne olakšavaju konstataciju konkretnog i „istinitog“ zaključka, a sve rečeno i istraženo, zapravo, ima i te kakvog smisla. Za primjer bih navela litavski jezik u kojemu je još uvijek prisutno mnogo ahraičnih osobina koje datiraju u vrijeme starije povijesti slavenskih jezika, odnosno praslavenskome. Upravo se zato litavski jezik i litavski oblici često navode u staroslavenskim gramatikama kao potkrepa praslavenskoj rekonstrukciji.

2.1.1. INDOEUROPSKA PRADOMOVINA

Kada je riječ o smještanju pradomovine Indoeuroljana, postoji više prihvaćenih teorija. S obzirom na to da ne postoje pisani tragovi pomoću kojih bi se lako ustanovilo koje su bile točne granice, potrebno je ovom problemu pristupiti s više znanstvenih stajališta. Potrebno je uspostaviti svojevrsnu sinergiju različitih znanosti i znanstvenih pristupa kako bi se mogli iscrtati barem pojedini obrisi indoeuropske pradomovine.

Najuspjelija je i najprihvaćenija teorija litavsko-američke arheologinje i antropologinje Marije Gimbutas, koja je povezala lingvistička i arheološka otkrića u otkrivanju teritorija na kojemu su nedvojbeno obitavali Indoeurolpljani. Riječ je o kurganskoj teoriji, odnosno posebnoj grobnoj kulturi kurgana koja je bila rasprostanjena na istome teritoriju na kojemu su pronađeni dokazi za širenje indoeuropskih jezika, stoga je Gimbutas zaključila da je pradomovina Indoeurolpljana usko povezana s prostorom postojanja kulture kurgana, što nije uočljivo među običajima nekih drugih civilizacija ili kultura. Pretpostavlja prostor sjeverno od Crnoga mora i Kaspijskoga jezera, prema središnjoj Europi sve do Baltika na sjeveru i prema Maloj Aziji preko Balkanskog poluotoka na jugu. No, također je važno napomenuti da Marija Gimbutas ne tvrdi da je postojao jedan homogeni indoeuropski jezik, već da su se diljem teritorija rasprostirali različiti dijalekti, što potvrđuju i različita arheološka otkrića. S obzirom na prodiranja raznih elemenata lokalnih kultura i jezika među Indoeurolpljane na poprilično velikom teritoriju koji su naseljavali i drugi narodi, ubrzo su se počele stvarati različite indoeuropske skupine. Formiranje pojedinih skupina poput Balta, Slavena, Germana i dr. Gimbutas smješta u drugo tisućljeće prije Krista.

Slika 1. kurganska teorija. (preuzeto iz Anthony, David (2007), The Horse, the Wheel and Language)

James P. Mallory je kao suvremeni lingvist potvrdio i nadopunio teoriju Marije Gimbutas u svojoj studiji o Indoeuroljanima tvrdeći da je moguća rasprostanjenost indoeuropskog prajezika sjeverno od Crnoga mora i Kaspijskoga jezera sve do Volge kod Baltika. Što objašnjava mnoge zajedničke izoglose između kasnijih indoeuropskih jezika sa susjednim jezicima i jezičnim skupinama. Povijesno se razdoblje rekonstruiranog indoeuropskog prajezika smješta u period između 4500. pa sve do 2500. godine prije Krista. On ovdje dovodi u vezu Praindieuroljane s precima Indoiranaca zajedno s govornicima ugrofinskoga jezika na istoku te ustanovljuje svojevrsnu dominaciju širenja iranskih jezičnih osobina sve do Crnoga mora i Kaspijskoga jezera i kasnije preko Anatolije prema Balkanu. Upravo zbog toga ističe problematiku određivanja istočne granice indoeuropske pradomovine.

Dakako da spomenute teorije o indoeuropskoj pradomovini nisu jedine koje su kolale u znanstvenim krugovima. Neke smještaju pradomovinu na područje Anatolije, odnosno Male Azije; neki su je istraživači smjestili u Dunavski bazen; neki su čak spekulirali i oko mogućnosti nordijske teorije. No, sve potonje teorije nisu toliko prihvaćene i argumentirane kao ona Marije Gimbutas, stoga će se u ovome radu upravo kurganska teorija uzeti kao relevantna za daljnje istraživanje.

2.1.2 RASPAD PRAINDOEUROPŠKE JEZIČNE ZAJEDNICE

Uvriježeno je mišljenje da se dezintegracija praindieuropskoga događala u povijesnom periodu od 3500. do 2500. godine prije Krista. Tada su se izdvajale različite jezične skupine: anatolijska, toharsko-keltsko-italska, grčko-armensko-arijska, i, ona ovome radu najzanimljivija, baltoslavensko-germanska skupina. Tek se oko 1500. godine prije Krista formirala „balto-slavenska“ skupina. Ovdje nastaje izazov u tumačenju upravo te skupine. Postoje dvije oprečne grupe filologa koji zagovaraju dvije oprečne teorije. Kao što je već bilo spomenuto, jedni zagovaraju postojanje baltoslavenske jezične zajednice, dok drugi negiraju jedinstvenu zajednicu. Dakako da nitko ne preispituje suživot Balta i Slavena unutar indoeuropske jezične zajednice, ali ne postoji jedinstveni konsenzus oko jezičnog pitanja tih dvaju naroda.

S obzirom na neupitnu činjenicu da baltičke i slavenske jezike povezuju mnoge zajedničke izoglose, kakve se ne nalaze među drugim onodobnim jezičnim skupinama, vrlo je lako shvatljivo zašto filolozi teško dolaze do zajedničkoga i jedinstvenoga zaključka. Svi se

slažu u jednome, a to je da je zasigurno postojala neka vrsta zajedništva; oni koji ne priznaju onu jezičnu, smatraju da su Balti i Slaveni dijelili suživot u određenom vremenskom razdoblju. Početna se dvojba oko (ne)postojanja baltoslavenske jezične skupine pretvorila u omanji popis hipoteza. Zašto je tomu tako, slikovito je prikazao Dalibor Brozović¹ opisavši slavistiku kao brdo u kojemu filolozi kopaju tunele kako bi probili na drugu stranu spoznaja i rješenja. No, nikako ne uspijevaju izići jer svaki novi pristup u istraživanju gradi svoj zaseban tunel u brdu, od kojih svi nakraju pronalaze neku nepremostivu prepreku. Stoga je slavistika kao brdo prepuno načetih tunela, koji ne vode nikuda. Nemoguće je pristupiti bilo kojemu segmentu općeslavenske problematike bez doticanja baltoslavenskoga aspekta. Dok je s druge strane jednako nemoguće odrediti karakter te izuzetne bliskosti među slavenskim i baltičkim jezicima. Primjerice, slavenski jezici svoju cjelokupnu intonaciju preuzimaju od baltičkih jezika; glagolski je vid, također, nedvojbeno potekao iz istoga izvora, odnosno točnije iz litavskoga jezika. Upravo je zato Mate Kapović² zaključio da tu bliskost objašnjava isključivo genetska srodnost koja je kasnije iznjedrila dva zasebna prajezika: praslavenski i prabaltijski, od kojih su se dalje razvijali slavenski i baltički jezici u dvije zasebne grane. Protivnici teorije o zajedništvu Balta i Slavena (Antoine Meillet, Alfred Senn, Kazimieras Buga, Vytautas Mažiulis, William Kleesmann Matthews i dr) objašnjavaju spomenutu bliskost uglavnom kao rezultat dugotrajnih jezičnih dodira te konačno kontaktnom srodnošću. To je pitanje svojevrсно mračno doba povijesti u proučavanju indoeuropskih jezika, a od te točke nadalje postoje mnogo elokventije i razrađeniije teorije o razvitku svake od ovih dviju jezičnih grana. U ovome ću se radu okrenuti onoj slavenskoj i raspravu ću nastaviti u smjeru razvijanja pojedinih slavenskih jezika od zajedničkoga praslavenskoga prajezika.

2.2. PRASLAVENI I PRASLAVENSKI JEZIK

Imajući na umu veličinu teritorija koji je zauzimala pretpostavljena pradomovina Indoeuroljana i sadašnju sliku rasprostranjenosti slavenskih jezika, vrlo je lako za zaključiti da je postojao veliki broj govornika praslavenskoga jezika, prajezika današnjih Slavena. Nažalost, praslavenski je jezik, ipak, samo pokušaj rekonstrukcije stvarnog stanja stvari i na temelju toga ne ostaje mnogo novih neotkrivenih zaključaka. U svakom je slučaju ta količina

---

¹ Brozović, Dalibor. *O važnosti baltičkih jezika za slavistiku, osobito za našu dijalektologiju*, Jezik, 8, 1959-1960, br. 3-4, str. 111-124.

² Kapović, Mate. 2008. *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica Hrvatska.

informacija sasvim dovoljna za nastavak ove rasprave. Nemoguće je, u bilo koju raspravu, koja uključuje bilo koji segment života, bio on kulturološki, ili lingvistički, ili ini, izostaviti arheološka ili antropološka nalazišta ili otkrića. Na temelju se njih stvara jedna nova slika o jednoj vrlo vjerojatnoj pradomovini Slavena, koja je okupljala poveći broj plemena. Mnoga su od tih plemena bila nomadska, kao što je to bio slučaj i u vrijeme Indoeuroljana, ali upravo su spomenuta otkrića pomogla u smještanju pojedinih plemena, koja je već moguće i imenovati, jer o nekima čak postoje i pisani tragovi. Mnoga su se plemena utaborila i udruživala sa susjednima, čineći svojevrsne zadruge, koje su ubrzo počele stvarati neke nove zajedničke kulture, a samim time i nove jezične osobitosti, a s velikim dodatkom vremena, spletom okolnosti i svojevrsnim pragmatizmom, ovdje se već može govoriti i o etnogenezama svih suvremenih slavenskih naroda. S jednim velikim, rezerviranim i namjernim odmakom od panslavističke teorije, o kojoj u ovome radu neće biti riječi.

Josip Hamm smatra da je upravo ta velika rasprostranjenost Slavena bila zaslužna za svojevrsnu prisilu teritorijalnog udruživanja uslijed zajedničkih potreba, koje su ubrzo stvarale i neke zajedničke jezične crte u smjeru općeg zajedničkog razvitka. Tako objašnjava nastanak *nekoliko pokrajinskih (grupnih) prajezika*³, a sveukupnu povijest Slavena raspoređuje u trima ključnim razdobljima. Odvajanje Slavena od Baltičkih plemena navodi kao prvo razdoblje, gdje ne preispituje dugu zajedničku prošlost, već to razdoblje smatra ključnim za postanak praslavenskoga jezika. Drugo je razdoblje vezano za promjenu intonacije, umekšavanje suglasnika i uklanjanje suglasničkih, odnosno zatvorenih slogova, koje se konačno manifestira zakonom otvorenih slogova, o kojemu će nešto kasnije biti više riječi. A u trećemu se razdoblju događa krajnje oblikovanje i postepeno odvajanje određenih dijalekata, koji će kasnije tvoriti zasebne slavenske jezike, odnosno konačan raspad praslavenskoga jezika na pokrajinske (grupne) prajezike. Prva su dva razdoblja smještena u prapovijesno vrijeme i Hamm predlaže interdisciplinarni pristup u istraživanju tih razdoblja, dok je treće razdoblje već povijesno i za njegovo istraživanje ističe promatranje tuđica, koje su kroz dulji vremenski period na razne načine prodirale u razne slavenske jezike. Vjerujem da ne treba posebno napominjati koliko je zanimljiva upravo ta tematika, s obzirom na to da je gotovo većina znanja o praslavenskom jeziku, pa usudim se reći čak i praindoeuropskom, rekonstruirana upravo na taj način. U razdoblju bez pismenosti i bez materijalnih ostataka kulture sasvim je očekivano da će doći do oslanjanja na druge dostupne izvore, a promatranje tuđica objašnjava i razna kretanja među narodima i razne potrebe u komunikaciji. Hamm također ističe zanimljivost u slabljenju veza

---

³ Hamm, Josip. 1974. Staroslavenska gramatika. Zagreb: Školska knjiga.

između istočnih i zapadnih plemena čak i prije seoba, gdje dio plemena odlazi na jug, dok se među ostalim plemenima provodi palatalizacija velara *k*, *g*, i *h* ispred mekih vokala koja dalje rezultira različitim refleksima među istočnim i zapadnim, dok se oni na jugu potpuno odvajaju i ta ih se promjena ne dotiče. Nastanak je to dvaju velikih dijalektnih područja.

O temi početka Slavena posebno se bavio Jevgenij Paščenko u svojoj opsežnoj studiji o etnogenezi Hrvata u kontekstu Ukrajine⁴, u kojoj je dao bogat pregled znanstvene, povijesne i kulturološke ukrajinske perspektive. Njegova je studija od izuzetne važnosti, s obzirom na uvid u hrvatsku filologiju, kojoj Paščenko zanimljivo približava i objašnjava samo ime Hrvata hrvatskoj publici. Nedvojbeno zaključuje da je teritorij bio obilježen mnogim migracijama, te da je upravo na njemu stvorena svojevrsna kolijevka Slavena. Praslavene smatra prethodnicima mnogobrojnih slavenskih plemena, bila su to zemljoradnička i stočarska plemena u brončano doba situirana na području uz Dnjeper, a s obzirom na smjer kretanja migracija i suvremenu arheološku građu, uspoređuje ih s iranojezičnim plemenima, Skitima i Sarmatima. Pozivajući se na arheološke nalaze tripiljske kulture, koji su datirani u 3. stoljeće stare ere, donosi pregled teorija ukrajinskih filologa o mogućim dokazima da su upravo Tripiljci bili preci Slavena, te i samih Ukrajinaca. Mnogi ukrajinski filolozi, povjesničari, etnolozi i arheolozi zastupaju teoriju autohtonosti prema kojoj su današnji Ukrajinci prošli etnogenezu upravo na vlastitom etničkom području današnje Ukrajine. Drugi pak smatraju da je tripiljska kultura nastala kao rezultat sinteze kulture prastarih plemena koja su došla iz istočnoga Mediterana i Balkana, dok određeni broj istraživača sumnja u bilo kakvu genetsku povezanost Slavena, odnosno Ukrajinaca, s Tripiljcima. Nažalost, razna su politička previranja usporila istraživanja spomenutih teorija, no u današnje se vrijeme pokušava rekonstruirati sve ono što je nekad bilo zabranjivano i cenzuriano.

Mnogo je nepoznanica vezanih za temu *praslavenstva* ponajviše zbog nedostatka pisanih izvora, a uvriježena je pretpostavka da se praslavenski jezik nije ni zapisivao već je to mjesto u povijesti zauzeo jezik s mnogo različitih imena: staroslavenski, odnosno starocrkvenoslavenski, odnosno crkvenoslavenski, odnosno starobugarski, ili staromakedonski, općeslavenski književni jezik i ostale varijacije na temu. Terminološke je zavrzlake poprilično uspješno razriješio Stjepan Damjanović u mnogim svojim raspravama o spomenutom jeziku, a najpristupačniji se pregled pronalazi u njegovu Slovu iskona⁵.

---

⁴ Paščenko, Jevgenij. 2006. Podrijetlo Hrvata i Ukrajina. Rijeka: Maveda.

⁵ Damjanović, Stjepan. 2012. Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka. Treće, popravljeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.

Danas se slavenski jezici tradicionalno dijele na tri velike skupine: zapadnoslavenske, istočnoslavenske i južnoslavenske. Pisani tragovi staroslavenskoga ostavljaju nedvojbene tragove o postojanju zajedničkoga prajezika tih triju skupina, a to je, naravno, praslavenski jezik. Posebice je zanimljivo da su brojne jezične izoglose i tzv. jezične inovacije poprilično strogo odvojile zapadnoslavenske jezike od istočnoslavenskih i južnoslavenskih, koji su se u tome trenutku još neko vrijeme držali zajedno prije konačnog raspada. Međutim, ovdje nema govora o zajedničkom prajeziku tih dviju većih skupina. No, brojna se pitanja otvaraju kada je riječ o južnoslavenskim jezicima. Sasvim bi bilo logično i očekivano za zaključiti da je na prostoru južnoslavenskih jezika postojalo određeno zajedništvo u jezičnom pogledu, no takve se podudarne izoglose ne nalaze, stoga se nikako ne može govoriti o zajedničkom prajeziku. Rasprostranjenost je i utjecaj štokavskog, čakavskog i kajkavskog narječja ipak objedinila spomenute dijalekte u zajednički zapadanojužnoslavenski prajezik, a makedonske je i bugarske dijalekte objedinio istočnojužnoslavenski prajezik od kojih je nastala današnja konačna podjela na hrvatski, slovenski, srpski, crnogorski i bošnjački jezik na zapadu te makedonski i bugarski jezik na istoku cjelokupne južnoslavenske zajednice.

Slika 2. podjela slavenskih jezika. (preuzeto iz Matasović, Ranko (2008), Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika, Zagreb, Matica hrvatska)

Mapa 10. Zasięgi słowiańskich zespołów językowych w IX–X w.

Slika 3. karta slavenskih dijalekata u 9-10. stoljeću. (preuzeto iz Moszynski, L. (1984), Wstęp do filologii słowiańskiej, Vašrava, PWN)

2.3. STAROSLAVENSKI JEZIK

Vodeći se primjerom profesora Damjanovića, smatram da bi bilo poželjno dotaknuti se spomenute terminologije ponajviše zbog dokaza neizbježne povezanosti sviju slavenskih jezika. *Staromakedonski* je termin koji najbliže opisuje temelj na kojemu je nastao staroslavenski jezik, dok su ga, većinom bugarski filolozi, nazivali *starobugarskim*. Taj se temelj nadgradio općeslavenskim obilježjima, pa otuda istoimeni naziv za *općeslavenski* književni jezik.

Crkvenoslavenski i *starocrkvenoslavenski* su termini koji ukazuju na glavnu upotrebu toga jezika, a to je bila ona kanonska, odnosno liturgijska. No, svakako to nije bila jedina

funkcija jezika, već je najviše sačuvanih izvora bilo u tekstovima upravo liturgijske namjene. Opće je prihvaćena činjenica da je *staroslavenski* (u ovom slučaju najneutralniji termin) bio književni jezik, a kao takav je nužno morao biti polifunkcionalan, stoga se koristio i u pravnim i u književnim tekstovima. Osim funkcionalnoga opisa, dva spomenuta termina koriste se i u opisivanju kronologije jezika. Mnogi filolozi razlikuju razdoblja korištenja jezika prema različitim nazivima. Koristeći jezik u širem spektru namjena, neizbježno su se u njemu počela pojavljivati lokalna obilježja pojedinih slavenskih narodnih jezika. Riječ je, dakako, o redakcijama staroslavenskoga jezika nakon XII. stoljeća nove ere, stoga se taj period u jeziku obilježava terminom *crkvenoslavenski*. Osim pojava redakcija, događa se i pojava recenzija, a glavna razlika leži u spontanim, odnosno namjernim, izmjenama u jeziku kako bi se prilagodio lokalnoj uporabi, no otom više u nastavku. Neki su se autori, prema profesoru Damjanoviću⁶, domislili periodizaciji u kojoj postoje tri razlikovna termina: *prastarocrkvenoslavenski*, koji označava period od 862. do 885, *starocrkvenoslavenski* – jezik kanonskih tekstova X-XI. stoljeća, i *crkvenoslavenski* – jezik redakcijskih tekstova od XII. stoljeća nadalje.

Staroslavenski označava termin koji je lokalno i funkcionalno neobilježen, najčešće se koristi, a jednako se često greškom miješa sa praslavenskim jezikom. Staroslavenski jezik nije ishodišni jezik sviju slavenskih, praslavenski jest. Staroslavenski je jezik bio isključivo književni jezik na temelju kojega je moguće rekonstruirati praslavenske konstrukcije i oblike. Jedino je u ruskom standardnom jeziku donekle vidljiva staroslavenska baza, no u svima ostalima to nije slučaj. Poredbenoj je lingvistici od nemjerljive vrijednosti i važnosti pojava redakcija preko kojih je moguće rekonstruirati početno stanje pojedinih slavenskih jezika, a osim toga, kao jedini pisani povijesni izvor ne preostaje drugi izbor za polazište istraživanja bilo kojeg slavističkog aspekta. Osim lingvističkih istraživanja, staroslavenski jezik daje pregršt ideja o aktualnom slavenskom duhu potencijalnim i postojećim kulturološkim studijama, a u duhu interdisciplinarnosti, ne smije se zanemariti kao dijelom opće kulture i obrazovanja.

---

⁶ Damjanović, Stjepan. 2012. Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka. Treće, popravljeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.

3. REDAKCIJE STAROSLAVENSKOGA JEZIKA

Najstariji zapisi staroslavenskoga jezika datiraju iz XI. stoljeća, a opravdano se vjeruje da su mnogi i stariji, te da im je vrijeme nastanka u X. stoljeću. Taj se period često karakterizira kao vrijeme klasičnog staroslavenskoga jezika, što znači da je jezik, uglavnom, bio homogen i književni, u punom smislu riječi. Na temelju jezika toga vremena rađene su staroslavenske gramatike. Od XII. stoljeća nadalje, staroslavenski jezik obilježavaju prodiranja pojedinih lokalnih slavenskih idioma, koji se slučajno ili namjerno unose u tekst i donekle približavaju staroslavenski jezik pojedinim narodnim jezicima. Uvriježene definicije govore o redakcijama, kada se radi o slučajnim promjenama, i recenzijama, odnosno namjernim intervencijama u jeziku teksta. Postoje brojne podjele spomenutih redakcija, i ovdje je nužno napomenuti da još uvijek ne postoji ona usustavljena, potpuno točna i mjerodavna; profesor Damjanović navodi onu podjelu koja se u najvećoj mjeri referira na prostornu rasprostranjenost određenih redakcija. Prema toj se podjeli redakcije dijele na: češko-moravsku, panonsko-slovensku, rusku, bugarsko-makedonsku, hrvatsko-srpsku i vlašku. Drugi su se staroslavenisti opredijelili za podjelu na redakcije koje su nastale miješanjem staroslavenskih oblika i lokalnim tipičnim jezičnim obilježjima, a to su: češko-moravska, bugarsko-makedonska, ruska, srpska, vlaško-rumunjska i hrvatska. No, suvremenije podjele govore o konkretnijoj podjeli na češko-moravsku, panonsku, hrvatsku, srpsku, bugarsku, makedonsku, ukrajinsku, rusku i vlašku, odnosno rumunjsku. Ovdje, također, valja uzeti u obzir i pitanje zetsko-humske redakcije.

Najveći je izazov u usustavljanju redakcija upravo polazna definicija, koja podrazumijeva da su one nenamjerne promjene nehotično unesene u tekst. No, ako se određene promjene dosljedno provode u cijelim kodeksima i na cijelom teritoriju, ako su u tekstu vidljive karakteristične osobine, teško se može govoriti o redakcijama, odnosno spontanim promjenama. Pogotovo što s vremenom određene redakcijske osobine postaju svojevrsne norme i vjerni prikaz svjesnog autorovog odnosa prema tekstu. S druge strane, uspoređujući različite redakcije, govorimo samo o odstupanjima od klasičnog staroslavenskog i uspoređuju se upravo ta odstupanja, a ona se na nekim teritorijima doimaju kao normirane inačice. Stoga se hrvatska inačica često naziva hrvatskostaroslavenskom, a za referentne se primjere najčešće navode glagoljski misali i brevijari. Usto, profesor Damjanović napominje kako bi se pojam recenzije trebao vezivati uz pisarska središta koja su imala rigorozno propisane norme i koja su ih jednako rigorozno i provodila.

Opis najstarije hrvatske redakcije najčešće uključuje nekoliko razlikovnih osobina. Prvo, za staroslavenski karakteristični nazalni samoglasnici u hrvatskoj su se inačici denazalizirali, gdje je prednji nazalni samoglasnik zamijenjen refleksom *e*, a gdje gdje i *a*, a stražnji je prešao u *u*. Drugo, *jery* (*y*) je potpuno prešao u *i*. Treće, poluglasovi, odnosno jerovi, se u početku izjednačavaju, što znači da razlikovna uloga svakog pojedinog poluglasa više ne postoji, a prevlast je u zapisivanju dobio jor. Kasnije se i on gubi te se na mjestu jorova bilježe štapići, a nešto kasnije umjesto štapića i apostrofi, dok se u konačnici posve prestaju bilježiti. Četvrto, glagoljsko se *šta* u hrvatskoj inačici najčešće ostvaruje kao *ć* ili *šć*, a rijetko se pojavljuje i *št*.

S druge se pak strane nailazi na brojne kontroverze kada se raspravlja o ukrajinskoj redakciji staroslavenskoga jezika. Na popisu profesora Damjanovića se također ne nalazi ukrajinska redakcija, no pregledom one najrodnije i teritorijalno najbliže u istočnoslavenskim se govornim područjima promatra ruska redakcija staroslavenskoga jezika. Uslijed brojnih politiziranja i konačnih zabrana, brojni su znanstveni radovi, bilo istraživačke ili opisne prirode, redom bili zabranjivani i spaljivani u sovjetska vremena. Uvriježeno je mišljenje tadašnjih filologa i proučavatelja ruskoga jezika da je ukrajinski jezik samo rusko narječje te da kao takav nema pripadajući korpus povijesnih tekstova.

Ono što je svojstveno za rusku redakciju jest činjenica da su tekstovi ćirilometodske baštine pristizali iz Bugarske i Makedonije. No, osim spomenutih tekstova, postoje brojne rasprave o postojanju pismenosti čak i prije djelovanja Svete Braće, odnosno prije X. stoljeća. Čemu govori u prilog poznata *Ruska pravda* u čijem jeziku nisu pronađene osobitosti južnoslavenskih već skandinavskih jezika⁷. Od sačuvanih tekstova XI. i XII. stoljeća govori se o *Ostromirovu* i *Arhangelskom evanđelju*, *Čudovskom psaltiru* i *Svjatoslavovu izborniku*. Od jezičnih osobitosti ruske redakcije staroslavenskoga jezika valja istaknuti zamjenu nosnih samoglasnika refleksima *u* ili *ja*; položaj jerova koji naspram tradicijskog dočelnog stoje na mjestu ispred suglasnika *r* i *l* uz poneki slučaj miješanja dviju tradicija; promjenu početnih *ra-* i *la-* u *ro-* i *lo-*; promjenu staroslavenskih *žd* i *št* u *ž* i *č*; metatezu likvida kojom rezultiraju karakteristične skupine *oro*, *olo* i *ere* i napokon refleksa jata umjesto stražnjeg nosnog samoglasnika u G jd i N i A mn *ja-* deklinacije (*zemlê*, *burê*, *ključê*) uz refleks *o* u korijenu osobnih zamjenica u D i L umjesto *e* (*tobê*, *sobê*).

---

⁷ Damjanović, Stjepan. 2012. Slovo iskona. Zagreb: Matica hrvatska.

O ukrajinskoj redakciji staroslavenskoga jezika nema mnogo izvora, no oni do kojih su razni filolozi ipak nekako dospjeli jasno prikazuju neka karakteristična obilježja upravo ukrajinske redakcije, čime ju nedvojbeno odvajaju od ruske. Ta su se obilježja počela primijenjivati u ukrajinskoj ortoepiji između XIV. i XVIII. stoljeća. U prvome je redu riječ o izgovoru *jora* kao *i*, zatim staroslavenskih *ьl* i stražnjega *i* u prednji i srednji glas, kao i izgovor tvrdih suglasnika ispred *e* i stražnjega *i* i tvrdih bilabijala. Izgovor dočetnoga *ε* kao neslogotvorno *u* jedinstvena je pojava uza sve spomenute isključivo ukrajinskoga jezika, čime je jasno vidljivo koliko diferencira i odstupa od ruske redakcije, kojoj se uporno pripisivala. Najopipljiviji dokazi zapisani su u gramatici Meletija Smotric'kog iz 1619. godine. Osim toga, važno je za napomenuti kako je upravo ukrajinska redakcija staroslavenskoga jezika najviše utjecala na cjelokupno stvaranje kako jezičnog tako i kulturološkog etnosa ukrajinskoga naroda.

U suvremenim se jezikoslovnim radovima govori o karakteristikama ukrajinskog kao suverena jezika istočnoslavenske jezične zajednice. Gdje se spominju kao staroslavenska nasljeđa refleksi fonema *i* na mjestu jata; fonem *y* na mjestu fonema *i*, čime se diferenciraju ovisno o postanku dva različita refleksa fonema *i*. Nadalje, sama činjenica da za bilježenje vokalnih fonema postoji deset slova, također je obilježje preuzeto iz staroslavenskoga jezika. Posebice je ovdje riječ o četirima grafemima fonema *j* i susjednog mu vokala: *ε* (*e*), *ї* (*i*), *ю* (*u*), *я* (*a*), gdje se otvara još veća tema o postojanju velikog broja parova tzv. tvrdih, odnosno nepalataliziranih, i mekih, odnosno palataliziranih konsonanata, njihovom suodnosu te grafijskim rješenjima. Još jedna od prepoznatljivih karakteristika ukrajinskoga jezika jest punoglasje, odnosno rezultat metateze likvida po modelu *tolt – tolot*, *telt – telet*, *tert – teret*.

Spomenute su osobine rezultat raznih fonoloških promjena, koje su najčešće najjasniji prikaz kronologije povijesnih događaja u razvoju različitih jezika. Dolazi do promjena glasa ili skupine glasova u određenim morfološkim okolinama, koji se zamjenjuju drugim glasom ili skupinom glasova. Tipologija fonoloških promjena razvrstava takve promjene temeljem sličnih operativnih obrazaca koji se poklapaju u većini različitih jezika. Drugim riječima, različite se glasovne promjene provode slično u svim jezicima i upravo su zato od nemjerljive važnosti u proučavanju kronološkog razvoja bilo kojega jezika. U nekim se slučajevima filolozi mogu oslanjati na njih gotovo s matematičkom točnošću.

4. FONOLOŠKE PROMJENE U PRASLAVENSKOM JEZIKU

U jezikoslovlju je najučinkovitija poredbena metoda istraživanja, koju ponajviše zanima srodnost među naoko različitim jezicima. Poprilično je jednostavno objasniti sličnosti među susjednim jezicima, no prava se pitanja postavljaju u trenutku kada postoje nezanemarive sličnosti među jezicima udaljenim stotinama, pa čak i tisućama kilometara jedan od drugoga. Ne postoji drugo logičko objašnjenje do genaloškog porijekla svakoga od njih. Drugim riječima, evidentno postojanje jezika „korijena“ koji je dugim nizom godina iznjedrio dva ili više različitih, udaljenih, naprvu nepovezivih i kontaktno nesrodnih jezika. Jezici „žive“ i razvijaju se kao živi organizmi. Promjene su neizbježne i počesto neuvjetovane. One se odvijaju mahinalno bez obzira na semantičku podlogu jezika na morfološkoj razini. Što znači da zahvaćaju određene morfove u određenim okolinama i uglavnom djeluju beziznimno. Sama definicija glasovnih promjena slovi kao povijesni događaj zamjene jednoga glasa drugim. Pritom se zamijenjeni glas naziva refleksom.⁸ U ovome je radu glavni naglasak stavljen upravo na refleksive pojedinih praslavenskih fonoloških promjena kojima se ustanovljuje poveznica među svima, a posebice istočnim te južnoslavenskim jezicima. U nastavku će se definirati tipologija glasovnih promjena te će se iznijeti pregled nekih, za temu relevantnih i zanimljivih, refleksa u kojima je vidljiva neosporna poveznica između hrvatskog i ukrajinskog jezika. Na tim će se temeljima raspravljati eventualna početna teza duljeg supostojanja istočnojužnoslavenskih i ukrajinskog jezika u odnosu na druge slavenske jezike.

Glasovne se promjene opisuju uz pomoć glasovnih zakona, u kojima se, već spomenuti, refleksi u određenim okolinama dobivaju od početnog, odnosno, glasa izvornika. Riječ je o univerzalnim lingvističkim pravilima pomoću kojih se s lakoćom može popratiti razvitak bilo kojega jezika, s obzirom na iznimno važnu činjenicu da se većina glasovnih promjena odvija na vrlo sličan način u svim svjetskim jezicima. Najgrublja podjela dijeli fonološke promjene na uvjetovane i neuvjetovane, gdje su one neuvjetovane, zapravo, podvrsta uvjetovanih u kojima su definirane okoline, zapravo, prazne, što znači da one nisu relevantne za samu promjenu. Različiti se refleksi istoga izvornika jednog prajezika podrazumijevaju kao etimološki podudarnima.⁹ Također je zanimljivo koliko se povijesti može iščitati iz jedne jedine riječi. Povijesni se razvoj jezika može proučavati na toliko različitih načina kroz toliko

---

⁸ Mihaljević, Milan. 2002. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio. Zagreb: Školska knjiga.

⁹ Isto.

različitih jezičnih slojeva, da se vrlo lako može zaključiti kako je razmatranje takve problematike svojevrsna crna rupa, koja samo otvara sve više pitanja i odgovora negoli ih je, uopće, u startu bilo postavljeno. Osim proučavanja pojedinih riječi, odnosno, refleksa, na sličan je način moguće uspoređivati povijesni razvoj susjednih jezika, njihovih dodirnih točaka te razlikovnih elemenata. Takvim se pristupom lako ustanovila teza o praslavenskoj jezičnoj zajednici koja je okupljala sve današnje različite jezike u jednom zajedničkom prajeziku. S obzirom na to da se poredbena gramatika bavi isključivo povijesnim i završenim promjenama u jeziku, na temelju je spomenutih metoda stvorena tipologija sviju glasovnih promjena, koju ću, svakako, posebno obrazložiti, te iz nje izuzeti nekoliko interesantnih primjera. Najzorniji je prikaz tih događanja prikazan u obliku rodoslovnog stabla. Teoriju je stabla popularizirao August Schleicher posloživši jezike u grafički prikaz na kojemu se jasno vidi genetska srodnost određenih jezika. Pomoću njega je najlakše proučavati povijesni tijek razvoja pojedinih jezika iz zajedničkoga prajezika.

4.1. TIPOLOGIJA GLASOVNIH PROMJENA

Najčešći su oblik glasovnih promjena jednačenja, odnosno asimilacije, glasova koja nastoje pogođene glasove u definiranim okolinama učiniti sličnima onima koji ih okružuju. Drugim riječima, glasovi pod utjecajem drugih u određenim okolinama postaju sličniji ili jednaki, što je poprilično rijetko. Glasovna se obilježja dvaju susjednih glasova tako mogu djelomično ili potpuno izjednačiti, no najčešće se asimiliraju djelomično. Riječ je o asimilacijama po mjestu i načinu tvorbe, koje mogu biti regresivne i progresivne. Regresivne su one kojima je pogođeni glas ispred uvjetujućeg i kao takve su češće, dok su progresivne, nešto rijede, one u kojima je pogođeni glas iza uvjetujućeg. Disimilacije su, s druge strane, glasovne promjene suprotne od asimilacija. Glasovi poprimaju potpuno razlikovna glasovna obilježja te se time više diferenciraju nego što su se diferencirali u početnom stanju.

Osim promjena unutar glasova, odnosno njihovih glasovnih obilježja, moguće su promjene u kojima se pojedini glasovi dodaju, oduzimaju, stapaju, cijepaju, premeću ili potpuno nestaju. Ovdje se spominju tzv. slabljenje ili lenicija i jačanje ili forticija, koji kao pojmovi ne opisuju najpreciznije one pojave kojih se želim dotaknuti. U slučaju slabljenja glasova koji nakraju potpuno nestaju, može se reći da je to slučaj krajnje lenicije. Ako se takva promjena događa na početku riječi, naziva se aferezom; na kraju riječi – apokopom; a u sredini

riječi – sinkopom. Dodavanje glasova razlikuje se prilikom dodavanja samoglasnika, odnosno suglasnika. U slučaju samoglasnika se naziva epentezom ili anaptiksom, a suglasnika – ekskrescijom. Kao zaseban slučaj dodavanja glasova, navodi se proteza, odnosno dodavanje glasa na početku riječi, neovisno o tome je li riječ o suglasniku ili samoglasniku. Valja također spomenuti i fuziju i fisiju, odnosno stapanje i cijepanje, gdje se stapanje odnosi na spajanje dvaju glasova pri čemu dobiveni glas zadržava glasovna obilježja obaju prethodnika, dok je fisija suprotan proces razdvajanja jednoga glasa na dva. U rijetkim se slučajevima događaju promjene unutar redoslijeda glasova u riječi, te se takve promjene nazivaju premetanjem, odnosno metatezom. Ona je posebice karakteristična za slavenske jezike, stoga će o njoj još biti govora u nastavku. Pojmove slabljenja i jačanja neću potanko opisivati s obzirom na to da je takvo određenje promjena opisano preapstraktno u usporedbi s promjenama koje imaju konkretna zbivanja.

4.2. KRONOLOGIJA GLASOVNIH PROMJENA

Temeljem djelovanja određenih glasovnih zakona također je moguće odrediti kronologiju glasovnih promjena. S obzirom na odnos dvaju glasovnih zakona govori se relativnoj kronologiji, no kada se određene glasovne promjene žele smjestiti u objektivno fizikalno vrijeme, tada je riječ o apsolutnoj kronologiji.

Kako bi bilo moguće sagledati relativnu kronologiju potrebno je sve glasovne zakone koji su djelovali na jednu riječ postaviti u određene odnose. Oni mogu biti u odnosu hranjenja, branjenja ili u neutralnom odnosu. Ako određeni glasovni zakon hrani drugi, tada taj koji hrani prethodi drugome, a ako su dva glasovna zakona u neutralnome odnosu tada ih je teško smjestiti u točan redoslijed spomenute relativne kronologije.

Za poimanje je apsolutne kronologije od izuzetne važnosti uzeti u obzir neke druge izvanjske faktore kao što su, primjerice, povijesni, odnosno arheološki, ili kulturološki faktori. Kada je riječ o kulturološkim faktorima u prvome se redu misli na posuđenice i to na posuđivanje iz drugih jezika i posuđivanje u druge jezike. Posebice je to vidljivo na primjerima onih riječi koje su bile podložne najmanje dvjema promjenama i ako je u tom slučaju provedena samo jedna, tada se može zaključiti da je ova druga neprovedena promjena starija od druge i da je posuđena riječ pridošla u jezik u vremenu između djelovanja tih dviju promjena.

Zato možemo zaključiti da je u proučavanju kronologija glasovnih promjena najbolje primjenjivati obje: i relativnu i apsolutnu kronologiju kako bi se, ako je to moguće, što točnije odredila konkretna kronologija unutar razvoja pojedinog, a s time i više srodnih, jezika.

4.3. KLASIČNO DOBA PRASLAVENSKOG JEZIKA

Uspostavljanje samoglasničkog sustava označava početak razvoja slavenskih promjena nakon raspada praindoeuropskog jezika. Time dotadašnji trokut postaje četverokut, a zato je zaslužno stapanje indoeuropskih samoglasnika *a* i *o*. Ovo je razdoblje najpoznatije po dvjema novonastalim tendencijama, a to su zakon otvorenih slogova i slogovna harmonija. Zakonom se otvorenih slogova nastojalo uspostaviti tzv. otvorene slogove koji su se održali sve do perioda u kojemu su se počeli ispuštati jerovi, točnije do kraja 11. stoljeća kada taj zakon prestaje djelovati. Dok je, s druge strane, težnja slogovne harmonije ili sinharmonizma bila ujednačiti glasove u istom dijelu izgovornog trakta. Ta se asimilacija provodila uglavnom retrogradno. Ona je, nadalje, uvjetovala palatalizacije velara i prijeglas.

Prva je palatalizacija asimilirala velarne suglasnike ispred susjednih prednjih samoglasnika pomičući mjesto njihove artikulacije od stražnjeg tvrdog nepca veluma prema prednjem tvrdom nepcu palatumu pretvarajući ih tako u palatalne suglasnike. Jedino se ovako mogla zadržati slogovna harmonija. Prema tome se pretpostavlja da su se velari *k*, *g* i *h* prvotno umekšali i postali *k'*, *g'* i *h'*, a zatim su se pretvorili u *č*, *ž* i *š*. Refleksi prve palatalizacije isti su u svim slavenskim jezicima. No, osim spomenutih velara, prva je palatalizacija djelovala i na skupine *sk* i *zg* koje su ipak u različitim slavenskim jezicima dale različite reflekse.

Nastavno na reflekse prve palatalizacije i uslijed nemogućnosti pozicioniranja stražnjeg samoglasnika iza palatalnog suglasnika, slogovna je harmonija i u ovim slučajevima nalagala neke promjene koje su se riješavale prijeglasom, odnosno zamjenom stražnjeg vokala u odgovarajući prednji.

Zakon se otvorenih slogova prije prve palatalizacije nije odnosio na slogove koji završavali poluvokalima i sonantima, no nakon toga su došli na red i takvi slučajevi, a među njima i diftonzi. Ako je diftong pratio suglasnik ili ako je bio na kraju riječi, tada su se vokal i njegov susjedni poluvokal stopili u jedan dugi monoftong. U slučaju da se iza diftonga našao samoglasnik, tada je poluvokal postao *j* ili *w*, te kao takav više nije bio dio diftonga.

Monoftongacijom diftonga originalna četiri dvoglasa postaju $\bar{u}$ od dvoglasa au , $\bar{e}$ od ai , a kasnije prelazi u $\bar{e}$, $\bar{i}$ od ei i od dvoglasa eu postaje $(j)\bar{u}$. Svi su se refleksi, koji su postali od diftonga, nakraju i labijalizirali, dok se novonastali refleks $\bar{e}$ izjednačio s postojećim i oba su nešto kasnije dala jat. Postankom jata stvorilo se plodno tlo za ponovnu transformaciju cjelokupnog samoglasničkog sustava. Monoftongacija je diftonga posljednja promjena u praslavenskom jeziku.

5. OPĆESLAVENSKE FONOLOŠKE PROMJENE

Izravnim rezultatom monoftongacije diftonga smatra se druga palatalizacija velara. Radi se o monoftongaciji ai u $\bar{e}$ i ai u $\bar{i}$, posebice skupinama $*kai$, $*gai$ i $*hai$, koje su nakon promjene narušile slogovnu harmonizaciju položajem velarnih suglasnika ispred prednjeg samoglasnika: $*k\bar{e}$, $*g\bar{e}$, $*h\bar{e}$, $*k\bar{i}$, $*g\bar{i}$ i $*h\bar{i}$. Kao i u prvoj palatalizaciji, taj je problem riješen palataliziranjem velarnih suglasnika, no s drugačijim rezultatima, koji su po prvi puta počeli pokazivati dijalektalne razlike. Ta se promjena u gramatikama suvremenih jezika naziva sibilizacijom, a njeni su refleksi bili $k \rightarrow c$, $g \rightarrow \zeta$, kasnije pojednostavljivanje $\zeta \rightarrow z$ u većini slavenskih jezika, a što se tiče velara h , ovdje se može primijetiti najveća razlika među različitim refleksima u slavenskim jezicima. U zapadnoslavenskim se jezicima h promijenilo u $\check{s}$, dok je u drugim jezicima postalo s . Ova je promjena posebno zahvatila i skupine kv i gv u većini slavenskih jezika. Provodila se u svim južnoslavenskim jezicima i nekim istočnoslavenskima, dok zapadnoslavenske nije zahvatila. Hrvatski je i ukrajinski jezik druga palatalizacija uglavnom jednako zahvatila, osim kada se govori o skupinama kv i gv . Primjerice psl. $*kain\bar{a}$ dala je u hrv. *cijena*, a u ukr. *cina*, dok je od psl. $*kvait\bar{a}s$ u hrv. postalo *cvijet*, a u ukr. *kvitka*. Zamršeniju su sliku dali refleksi skupina $*sk$ i $*zg$, koje su u hrvatskom dale refleks c , a u ukrajinskome se uglavnom na početku zadržalo staro stanje sk i sc .

Nadalje, na tragu pojednostavljivanja sloga i sinharmonizacije provodila se i jotacija, odnosno promjena kojom palatalni frikativ j djeluje na suglasnik ispred njega. Takvim su se susretom dva susjedna suglasnika stopila u jednu jedinicu, djelujući tako na sve samostalne suglasnike, osim j , i na postojeće suglasničke skupine $*skj$, $*zgj$, $*stj$ i $*zdj$. S obzirom na to da je jotacija davala jednake rezultate u svim slavenskim jezicima, smatra se jednom od starijih promjena. A dajući jednake rezultate kao i prva palatalizacija velara $*kj$, $*gj$, $*hj \rightarrow \check{c}$, $\check{z}$, $\check{s}$, često

je izjednačivana s tom promjenom. No, izuzetno je važno pripaziti s takvim zaključkom. Primjerice, tjesnačnici *s* i *z* su jotacijom postali *š* i *ž*, a sonanti *r, l, n* → *ř, ľ, ň*. Prva palatalizacija ne daje takve reflekse ni u kojem slučaju jer djeluje samo na velarne suglasnike. Međutim, osim spomenutih refleksa postoje različiti rezultati promjene u slavenskim jezicima kada je riječ o jotacijama labijala i suglasnika *t* i *d*. Prilikom jotacije labijala većina je slavenskih jezika sačuvala epentetsko *l*, o čemu svjedoče i stari glagoljski kodeksi, no s vremenom se ono sačuvalo jedino u istočnoslavenskima i zapadnojužnoslavenskim jezicima, dok se u ostalima izgubilo na granicama morfema. Najviše je razlika u refleksima jotacija *t* i *d*: **tj* je u staroslavenskome dalo *št*, istočnoslavenskim jezicima i u slovenskom *č*, dok je u hrvatskom i srpskom dalo *ć*, a u zapadnoslavenskim jezicima *c*. Dok je jotacija **dj* u staroslavenskome dala *žd*, a u ukrajinskom *ž* ili *ž*, u ruskom *ж*, u hrvatskom (ali u čakavskom *j*) i srpskom *đ*.

Kao relativno kratka, a mlađa promjena od jotacije navodi se postanak nosnih samoglasnika. Zakon otvorenih slogova nije djelovao na sonante, a unutar ove su se podjele razvile dvije skupne nosnih samoglasnika: prednji i stražnji, od kojih su prednji nastali od nosnih sonanata, dok su stražnji od likvidnih. Također je zanimljiva činjenica koliko su se dugo nosni samoglasnici zadržali u istočnoslavenskim jezicima, dok je jasan trag dosljednosti bio prisutan i u hrvatskome jeziku. Konačan nestanak nazala reflektirao se slično u hrvatskom jeziku, kao i u istočnoslavenskim jezicima gdje je prednji nazal zamijenjen sa *e*, a stražnji sa *u* (uz poneke, ali rijetke dijalektalne zamjene u *o* ili *a*).

Nadalje, pojednostavljivanje suglasničkih skupila *tl* i *dl*, također je jedna od zajedničkih osobina istočnih i južnoslavenskih jezika, dok se u zapadnoslavenskima nije provodila. Skupine su se pojednostavnile otpadanjem suglasnika *t* i *d*.

Kao posljednja promjenu u zajedničkoj etapi praslavenskoga jezika koju je uzrokovao zakon otvorenih slogova navodi se metateza likvida. Ona je djelovala na likvidne suglasnike, a njen rezultat nije dao neki novi glas već su postojeći likvidi zamijenili mjesta s vokalima u fonemskom nizu unutar riječi, drugim riječima, dogodilo se premetanje glasova. Za opis se ove promjene koriste skupine CORT/COLT i CERT/CELT, gdje je C bilo koji suglasnik. Refleksi su ove promjene duž slavenogovornog područja poprilično različiti. Primjerice, ako se neka od iznad spomenutih skupina našla unutar riječi, u južnoslavenskim se jezicima i u češkom i slovačkom jeziku reflektirala u CRAC/CLAC, CRÊC i CLÊC, te je kao takva bila opisivana kao potpuna metateza. Dok su u poljskom jeziku refleksi bili CROC/CLOC, CREC i CLEC, što je označavalo nepotpunu metatezu, a u istočnoslavenskim se jezicima pojavilo punoglasje,

odnosno refleksi COROC/COLOC i CEREC. Na početku je riječi refleks najviše ovisio o intonaciji sloga, tako je u slogu s uzlaznom intonacijom refleks bio RAC/LAC u svim jezicima, dok je u slogu sa silaznom intonacijom dao različit refleks u južnoslavenskim jezicima i slovačkom jeziku RAC/LAC i u drugima ROC/LOC.

Sami kraj općeslavenskih promjena označava gubljenje jerova i nosnih samoglasnika. Što je rezultiralo najrazličitijim refleksima diljem slavenogovornih područja, štoviše, pojavljuju se i dijalektalne razlike unutar istih jezika upravo različitim refleksima gubljenja jerova i nosnih samoglasnika. Osim gubljenja, već je i postanak jerova bio različit na različitim područjima. Jerovi su poprilično povećali samoglasnički sustav, stoga su se ubrzo počeli diferencirati jaki i slabi. S vremenom su slabi jerovi u potpunosti nestali dok su jaki postali različiti vokali. Često se kaže da su se jaki jerovi vokalizirali, što pomalo zbunjuje, s obzirom na to da je riječ o poluvokalima, stoga je spretnije reći da su se reflektirali u različite samoglasnike. Istočnoslavenski, makedonski i bugarski jezici nisu stapali jer i jor u jedan glas, što je, sasvim logično, rezultiralo različitim refleksima, dok su se u zapadnoslavenskim jezicima jer i jor stopili u jedan glas te su u nekim jezicima dali *e*, a u drugima *a*. Na lokalnoj je razini situacija s refleksima jerova podosta zamršenija i time odudara od spomenutog pravila. Prednji je jaki jer u istočnoslavenskim jezicima i u makedonskom jeziku postao *e*, a stražnji *o*. Što se tiče hrvatskoga jezika, u standardnome je refleks *a* nastao stapanjem jakog jora i jera. Što se tiče dijalektalnih razlika, u štokavskome se narječju refleks *a* održao, dok je i u većini čakavskih govora ostao *a*, no u nekim se govorima pojavljuju i *e* i *o*. Zanimljivo je da su se različiti refleksi počeli pojavljivati čak unutar različitih lokaliteta na otoku Krku: *e* je pronađen u vrbničkom i omišaljskom govoru, dok je *o* bio karakterističan za dobrinjski govor. U većini se kajkavskih govora refleks jerova izjednačio s refleksom jata u zatvoreno *e*, dok je u dijelu jugozapadnih kajkavskih govora refleks ipak bio *a*. Upravo se takvo diferenciranje unutar kajkavskih govora može objasniti utjecajem štokavskih ili čakavskih govora. Glavni je dokaz za prestanak djelovanja zakona otvorenih slogova pojava zatvorenih slogova gubljenjem jerova. Pojavom novih suglasničkih skupina i ponegdje otežanim govorom novonastalih slogova, počinje lokalno smjenjivanje unutar svakog pojedinačnog slavenskog jezika. Taj je trenutak označio početak povijesti razvoja svakog od pojedinih slavenskih jezika.

Bez obzira na to što tema razvoja jata kronološki ne pripada u razdoblje praslavenskih, ni općeslavenskih promjena, mišljenja sam da bi ovaj pregled trebalo zaokružiti upravo kratkim opisom što se točno događalo s ovim praslavenskim glasom u različitim slavenskim jezicima. Upravo je među tim refleksima najvidljivija dijalektalna raznolikost u pojedinim jezicima, a u

prvom redu u hrvatskome jeziku. U hrvatskom se standardnom jeziku jat reflektirao u *ije* iz dugoga *i* u *je* iz kratkoga *jata*. No, već se u slavonskim govorima (uglavnom staroštokavskima) jasno vide potpuno drugačiji refleksi: primjerice ikavski refleks u zapadnoj i istočnoj Posavini i dijelu Baranje, ikavskojekavski u središnjoj Posavini, gdje je dugi *jat* dao *i*, a kratki *je*, nadalje ekavski refleks u slavonskoj Podravini i gdjegdje jugozapadno od Vinkovaca, kao i ikavskoekavski refleks u ponekim mjestima u okolici Vinkovaca i u Baranji. U čakavskom narječju također postoje različiti refleksi: ikavski u dijelu jugozapadne Istre, a u sjevernočakavskom ekavski refleks. Srednjočakavski su govori reflektirali *jat* u ikavskoekavskim refleksima po Jakubinskij-Meyerovom pravilu, južnočakavski govori isključivo ikavski, a na Lastovu je čak prisutan jekavski refleks. Kajkavski su govori poprilično složeniji od štokavskih i čakavskih govora, jer je refleks *jata* bio usko povezan s odrazom razvoja poluglasa, naglaskom i fonemskom okolinom. U najvećem se dijelu govora reflektirao u zatvoreno *e*, dok se u drugim govorima odrazio kao *e*, a u govoru kajkavskih ikavaca na području donjosutlanskog govora u *i*. Nadalje, veći je broj govora u kojima se pojavio dvoglas *ie* od dugog *jata*, a od kratkoga zatvoreno *e*. U nekim se podravskim govorima pojavio od dugoga dvoglas *ei*, a od kratkoga zatvoreno *e*. Dok se u ozaljskome krugu, karlovačkim i žumberačkim govorima također *jat* reflektirao prema Jakubinskij-Meyerovom pravilu. U ukrajinskom je jeziku situacija poprilično jednostavnija. *Jat* se u svim položajima u standardu, kao i u jugoistočnim i jugozapadnim govorima reflektirao u *i*, a u sjevernim se govorima pod naglaskom pretvorio u dvoglas *ie*, a u nenaglašenom položaju u *e*.

6. ZAKLJUČAK

Naoko se može učiniti da je ovaj rad u neku ruku iznevjerio početna očekivanja i početne pretpostavke, ne nudeći nakraju konkretan zaključak ili čak dokaz o dužem zajedničkom supostojanju hrvatskih i ukrajinskih jezičnih predaka. Možda je ovako načet samo još jedan u nizu tzv. tunela koje Brozović u svojem radu spominje, a možda je ukratko najbolje konstatirati kako je već utvrđeno poznato gradivo o brojnim sličnostima sviju slavenskih jezika. Ono što povezuje ukrajinski i hrvatski jezik, dakako su višebrojni slični refleksi određenih fonoloških promjena, no taj je slučaj vidljiv i u komparaciji s ostalim jezičnim skupinama. Nedostatak fundamentalnih dokaza ostavit će ovu temu, moguće, vječnim misterijem, no

svakako je neosporno da je ova tema izuzetno interesantna po mnogočemu, kada je u pitanju proučavanje povijesnog razvoja jezika. Jednako je zanimljivo stručnjacima prirodnih usmjerenja proučavati evolucijske teorije u razvoju čovjeka, tako je i jezikoslovcima od neizmjerne važnosti proučiti povijesni razvoj jezika. Nakraju, upravo spoj tih dvaju pristupa omogućuje uvid u, može se reći, bihevioralne navike slavenskih predaka.

Nedvojbeno je tema slavistike daleko ekstenzivnija i kompleksnija, no cilju je ovoga rada bilo dotaći se samo jednoga aspekta, odnosno, sličnostima razvoja hrvatskoga i ukrajinskoga jezika. Ograničivši se na proučavanje samo slavenskih jezika, riječ je o gotovo većinskoj povijesnoj slici europske povijesti, a uvrstivši u sliku hrvatski jezik kao jednog od manjih djelića iste te slike, sasvim je logično potražiti začetak etnogeneze unutar, odnosno u zajedništvu s nekim drugim većim skupinama. Nastranu političkih prevrata i ideologija, broj govornika ukrajinskoga jezika daleko je veći od hrvatskih, kao što je i broj istočnoslavenskih naspram južnoslavenskih govornika.

Veliku većinu sačuvanih saznanja možemo zahvaliti nasljeđu Svete Braće, koji su opismenjavanjem Slavena ostavili neizbrisiv i neprocjenjiv trag brojnim naraštajima. Nikako ne smatram da je opus, koji je sačuvan zahvaljujući prepisivanjem originalnih i starijih spisa, dostatno istražen i raspravljen, kao što ni činjenica o izostanku konkretnih zaključaka ne demotivira, već stoljećima potiče brojne istraživače na odvažan pothvat u potrazi za rješenjima na neodgovorena pitanja. Što se jezikoslovne strane tiče, vjerujem da je iscrpljen velik broj mogućnosti i pristupa, no u nekim simbiotskim pristupima, koji možda još nisu ni istraženi, vjerujem da bi mogao ležati željeni ključ.

Osim toga, vjerujem da je svakome istraživaču, kojega god usmjerenja bio, od velike časti biti dijelom bilo kakvog, čak i najmanjeg djelića nekih neistraženih aspekata koji se studiozno proučavaju od kada je znanosti i istraživanja. U tome bih tonu i ja završila svoj rad i zahvalila se mogućnosti da postanem dijelom priče koja je nakraju studija zaokružila sav trud i sve uloženo vrijeme u neprocjenjivo stečeno znanje i iskustvo, koje ću s radošću čuvati i prenositi.

LITERATURA:

- Anthony, David. 2007. *The Horse, the Wheel and Language*, Princeton University Press.
- Brozović, Dalibor. O važnosti baltičkih jezika za slavistiku, osobito za našu dijalektologiju, *Jezik*, 8, 1959-1960, br. 3-4, str. 111-124.
- Brozović, Dalibor. O mjestu praslavenskoga jezika u indoevropskom jezičnom svijetu, *Radovi FF u Zadru*, 21-22, *Razdio filoloških znanosti (12-13)*, 1981/1982, 1982/1983, str. 5-14.
- Brozović, Dalibor. O problemima usporedne slavistike, *Jezik*, 13, 1965-1966, br. 5. str. 144-150.
- Damjanović, Stjepan. 22.1.2010. *Hrvatskostaroslavenski, Zagrebačka slavistička škola*: <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski> (25.3.2021)
- Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Treće, popravljeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hamm, Josip. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Holzer, Georg. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kapović, Mate. 2008. *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Крижанівська О. І. 2010. *Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики*. Київ: Академія.
- Mallory, James P. 2006. *Indoeuroljani. Zagonetka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit*. Zagreb: Školska knjiga.
- Marković, Ivan. 2013. *Hrvatska morfonologija*. Zagreb: Disput.
- Martinet, Andre. 1987. *Indoevropski jezik i „Indoevrpoljani“*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Matasović, Ranko. 1997. *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Matasović, Ranko. 2001. Uvod u poredbenu lingvistiku. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihaljević, Milan. 1991. Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- Mihaljević, Milan. 2002. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio. Zagreb: Školska knjiga.
- Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik u Povijest hrvatskog jezika. Knj. 1 : Srednji vijek / glavni urednik Ante Bičanić. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica. str. 283-349.
- Інститут української мови. 2022. Діалекти в синхронії та діяхронії. Київ: Національна академія наук України.
- Paščenko, Jevgenij. 2006. Podrijetlo Hrvata i Ukrajina. Rijeka: Maveda.
- Paščenko, Evgen. 1999. Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine. Zagreb: Meditor.
- Starocrkvenoslavenski jezik. 2021. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=57856> (7. 1. 2023)
- Shevelov, George Y. 1965. A prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. New York: Columbia University Press.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost, rasprave i prinosi. Zagreb: Kršćanska Sadašnjost, Provincijat franjevac trećoredaca.
- Timko Đitko Oksana, Jusyp Jakymovič Julia. 2020. Historijska gramatika ukrajinskog jezika = Історична граматика української мови. 1 і 2. Zagreb: FF-press.
- Українська енциклопедія. 2004. Українська мова. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія“ ім. М. П. Бажана.